

Uskonnollinen liberalismi ja työväenliike 1900-luvun ensivuosien Helsingissä

Matti Kurikan ja teosofian varjo

Sörnäisten Työväenyhdistyksen huvila ”Vuorela” oli laitettu juh-
lakuntoon 4. maaliskuuta 1906. Syynä oli Teosofisen Kirjakaupan
ja Kustannusliikkeen kolmas vuosikokous, joka pidettiin jo tut-
tuun tapaan tässä pääkaupunkiseudun teosofeille tärkeässä raken-
nuksessa. Kokouksen osanottajat olivat paikkaan sopivalla tavalla
pääasiassa alempien yhteiskuntaluokkien jäseniä, kuten tilaisuu-
desta edellisvuonna perustettuun teosofiseen *Omatuntoon* rapor-
toinut ylioppilas Väinö Valvanne (1887–1919) huomautti: ”sekä
sali että lehteri olivat väkeä täynnä, melkein yksinomaan vähä-
varaisempaa kansanluokkaa. Se oli sitä jaloa kantajoukkoa, joka
ensimmäisenä [sic] on omistanut teosofiset harrastukset ja alkanut
työn valmistaakseen Suomelle uuden huomenen, kansallisen
henkisen heräyksen.”¹ Vasta hiljattain teosofisiin piireihin liit-
tynyt Valvanne hieman liioitteli köyhemmän kansanosan merki-
tystä ”teosofisten harrastusten” tuomisessa Suomeen. 1870-luvun
Yhdysvalloissa perustetun Teosofisen Seuran myötä kehittynyt
liike oli asettunut suuriruhtinaskuntaan aluksi keski- ja yläluok-
kaisten henkilöiden kautta.² Vuonna 1906 työväestö saattoi kui-
tenkin hyvin näyttäytyä suomalaisen teosofian ”kantajoukkona”,
sillä liike oli vuosisadan ensivuosina tullut huomiota herättävällä
tavalla osaksi järjestyneen työväestön kokemusmaailmaa. Ilmiö

koettiin niin tärkeäksi, että sitä painotettiin myös kansainvälisissä yhteyksissä. Kun suomalaisen teosofian varhainen johtohahmo Pekka Ervast (1875–1934) vuonna 1908 kuvasi Teosofisen Seuran äänenkannattajassa *The Theosophistissa* liikkeen kehitystä kotimaassaan, hän muisteli, kuinka teosofiaa oltiin ennen omien tilojen saamista julistettu ”sosialistiselta lavalta” (Vuorelassa), mikä oli johtanut huomattaviin tuloksiin: ”Teosofiaa on siten saarnattu kansalle, ja sitä kohtaan myös köyhemmissä luokissa osoitettu kiinnostus on ollut merkittävää.”³

Nämä maininnat nostavat esiin kysymyksen ”teosofian ja työväenliikkeen suhteesta” 1900-luvun taitteen ja alun Suomessa. Usein juuri näillä sanoilla kuvattu ilmiö on välittynyt meille yli vuosisadan mittaisen käsitteellisen työstämisen kautta, johon ovat osallistuneet paitsi historioitsijat myös työväenliikkeen ja teosofisen liikkeen historiikkien kirjoittajat sekä eräät muuten aiheesta kiinnostuneet henkilöt. Tutkimuksessa ilmiötä käsiteltiin pitkään hajanaisesti, pintapuolisesti ja aiempia näkemyksiä toistellen: se hahmotettiin paljolti samojen henkilöiden ja tapahtumien kautta ja kertomus päättyi toteamaan teosofian ja työväenliikkeen romanssin lyhyeksi ja epäonnistuneeksi. Suhteen katsottiin ajautuneen haaksirikkoon etenkin kahden tapauksen myötä: syksyllä 1902 Työväen Sanomalehti-Osakeyhtiö päätti lakkauttaa teosofiset kirjoitukset *Työmiehen* sivujulkaisusta *Työmiehen Illanvietosta* ja SDP:n Oulun puoluekokous (1906) työnsi Sörnäisten Työväenyhdistyksen edustajana paikalla olleen ”ihannesosialisti” Matti Kurikan (1863–1915) ulos puolueesta.⁴ Viime vuosina tutkijat ovat alkaneet purkaa tätä narratiivia. On havaittu, että teosofian – ja uskonnon yleensä – merkitys varhaisessa työväenliikkeessä on ollut laajempaa, monivivahteisempaa ja pitkäkestoisempaa kuin aiempien tutkimusparadigmojen valossa on osattu nähdä.⁵ Kirjoitukseni jatkaa teosofian ja työväenliikkeen suhteen uudelleenarviointia erittelemällä aiempaa tarkemmin ja uusiin aineistoihin nojautuen 1900-luvun ensivuosisien Helsingissä ja etenkin Sörnäisten Työväenyhdistyksen liepeille muodostunutta, teosofiasta kiinnostunutta toimijaverkosta ja sen kokemusmaailmaa.

Artikkelillani on kaksi päätavoitetta. Ensinnäkin, tahdon purkaa työväenliikkeen historiassa sinnikkäästi elävää mutta harhaanjohtavaa taipumusta tarkastella teosofiaa korostuneesti Kurikan kautta.⁶ Taipumuksen yhtenä päälähteenä on Hannu Soikkasen klassikkoaseman saavuttanut väitöskirja *Socialismin tulo Suomeen* (1961), jossa hän tiivisti näkemyksensä teosofian, sosialismin ja työväenliikkeen suhteesta seuraavaan loppukaaneettiin: ”[t]eosofiasta ja sosialismista ei [...] muodostunut elinkelpoista synteisiä, ja näin ollen teosofia jäi vain suppeaan piiriin. Lähinnä se vaikutti Sörnäisten ja Viipurin yhdistyksissä. Molemmissa sen elinvoima liittyi Matti Kurikan persoonaan.”⁷ Väite teosofian ”elinvoiman” liittymisestä Kurikan persoonaan Sörnäisten (ja Viipurin⁸) Työväenyhdistyksessä on virheellinen. *Työmiehen* päätoimittajana 1890-luvun lopulla toiminut Kurikka matkusti ulkomaille vuonna 1899 ja palasi Suomeen vasta vuonna 1905, kun taas yhdistyksen ”teosofisuus” rakentui juuri näiden vuosien välisenä aikana. Kurikan valitseminen yhdistyksen edustajaksi Oulun puoluekokoukseen olikin mahdollista siksi, että sen piirissä jo toimi henkilöitä, joiden poliittiseksi keulakuvaksi hän saattoi tarjoutua.⁹ Kirjoituksessani suuntaan huomion Kurikan ohii tähän laajempaan toimijaverkoston, johon hän muodosti vähintäänkin vastavuoroisesti elävöittävän suhteen. Toiseksi tahdon horjuttaa taipumusta puhua nimenomaan ”teosofian” ja työväenliikkeen suhteesta. Tämä tavoite haarautuu kirjoituksessani edelleen kahteen suuntaan. Yhtäältä kiinnitän huomiota siihen, ettei teosofialla viitattu yksiselitteisesti vain Teosofisen Seuran näkemyksiin, vaan se liitettiin modernille kulttuurille laajemminkin tärkeisiin uskonnollisiin ja sivistyksellisiin käsityksiin ja käytäntöihin.¹⁰ Toisaalta hahmottelen näkemystä siitä, kuinka teosofia limittyi yhteen muiden varhaista työväenliikettä koskettaneiden modernien uskontoliikkeiden kanssa. Esimerkkinä nostan esiin 1800-luvun puolivälin Yhdysvalloissa syntyneen spiritualismin, jolla oli oma, joskin teosofiaa vähäisempi ja siihen nähden jännitteinen roolinsa työväenliikkeen verkostoissa.

Teosofia-näkökulman kahtalainen laajentaminen herättää kysymyksen käsillä olevaa tutkimusmaastoa tarkemmin kuvaa-

vien käsitteiden luomisesta: miten nimetä se toiminnallinen ja kokemuksellinen kokonaisuus, jonka osa teosofia oli? Yksi mahdollisuus olisi seurata viime aikoina urautunutta pyrkimystä lähestyä teosofian ja spiritualismin kaltaisia liikkeitä ”esoterian” käsitteen avulla.¹¹ Tässä yhteydessä käsite saattaa kuitenkin hämärtää enemmän kuin se selventää, sillä 1900-luvun alun suomalaisten teosofien ja spiritualistien kokemus ei noudatellut esoteriantutkijoiden eri uskontoliikkeiden välille tavanomaisesti piirtämiä rajoja.¹² Eriyisen puhuva esimerkki on Leo Tolstoin (1828–1910) uskonnollisiin kirjoituksiin perustunut ”tolstoilaisuus”, jota ei tutkimuksessa ole tulkittu esoteriseksi, mutta joka kietoutui aikalaistoimijoiden kokemuksessa vaivatta yhteen esimerkiksi teosofian kanssa.¹³ Kirjoituksessani turvaudun esoteriaa laajempaan ja tutumpaan käsitteeseen esittämällä niin teosofian, spiritualismin kuin tolstoilaisuudenkin uskonnollisina ilmiöinä,¹⁴ jollaisiksi miellän kaikki käsitykset ja käytännöt, joihin liittyy kokemus jonkinlaisen ”toisen todellisuuden” olemassaolosta.¹⁵ Näiden uskontoliikkeiden keskinäistä läheisyyttä ja yhteen kietoutumista työväenliikkeen kanssa selittää niille yhteinen reformistinen asenne ajan uskonnollista ja yhteiskunnallista järjestystä kohtaan,¹⁶ mitä kautta ne voidaan asemoida modernin uskontokentän hajanaisessa ja jännitteisessä tilassa paljolti uskonnollisen liberalismiin yhteyteen.¹⁷

Siveellinen itsekasvatus materialismia vastaan

Eräs varhainen esimerkki ”teosofian” ja työväenliikkeen yhteyksistä on Helsingin Työväenyhdistyksessä toimineen räätäli J. V. Vileniuksen (elinaika ei ole tiedossani) Pekka Ervastille touku-kuussa 1900 lähettämä kirje.¹⁸ Keskiluokkaisessa ruotsinkielisessä fennomaaniperheessä kasvanut ja 1890-luvulla voimakkaan teosofis-tolstoilaisen herätyksen kokenut Ervast oli tällöin vasta alkanut herättää huomiota kirjoituksillaan.¹⁹ Vilenius lähestyiikin häntä, koska oli ”kuullut ja nähnyt” hänen harrastavan ”teosofisia pyrintöitä Suomessa”. Hän kertoi, että työväestönkin parissa oli

”herännyt suurempaa teosofian kaipuuta”, mihin oli vaikuttanut etenkin Ervastin brittiteosofi Annie Besantilta (1847–1933) edellisvuonna suomentama teos *Johdantoa teosofiaan*. Vileniuksen mielessä oli tämän kiinnostuksen ruokkiminen ja järjestäminen: hän pyysi Ervastia – ”koska Teillä on kykyä ja auktoriteettiä” – perustamaan suomenkielisen teosofisen seuran kaupungissa jo muutamia vuosia toimineen ruotsinkielisen teosofipiirin rinnalle. Hän perusteli asian tärkeyttä ennen kaikkea materialistisen maailmankatsomuksen kylvämän henkisen tuhon vastustamisella:

Muuten paremmin kuin minä tiedätte kuinka täydelliseen kurssiin nykyinen materialistinen maailman katsomus on meilläkin [sana epäselvä: vienyt?] ihmisten ymmärryksen, siveellisyyden ym. että kyllä on ruvettava pelastus töihin – yksi pelastus työ on esittäm[ä]ni seuran perustaminen. Siis, hrra Ervast, olkaapa hyvä ja hommatkaa meille se, jos suinkin mahdollista. Jos itse ette halua sitä tehdä, esittäkää jokuu [sic] toinen asiaa harrastava, jonka puoleen voin kääntyä asiassa.²⁰

Teosofiasta innostuneet työläiset eivät kuitenkaan vain odottelleet Ervastin kaltaisen auktoriteettihahmon aloitetta. Vilenius kertoi, että ”eräät työmiehet” olivat muodostaneet epävirallisen seuran, jonka tarkoitus oli ”kasvattaa” jäseniä varsinaiselle seuralle. Työmiehet lukivat ”teosofista” kirjallisuutta ja keskustelivat sen pohjalta, arvellen että ”tällainen yhdessäolo (lukea ja keskustella syvyyksistä) on terveellistä, jalostavaa ihmisielulle”. Vileniuksen mukaan oli hyvä, että ”jokuu [sic] sosialistikin syventyy ottamaan selvää ylikuonnollisistakin asioista, eikä vain kouraan tuntuvista”. Erityisen tärkeää oli oppia, ”että ihminen ei ole paljas eläin, kuten Darwin olettaa, (jota oppia kaikki materialistiset sosialistit meillä ja muualla seuraavat) vaan että siinä on muutaakin: kuolematoin sielu; että ihmiset ovat veljiä ja yhdenarvoisia niin äärettömän syvällisistä syistä”. Käytetystä kirjallisuudesta hän mainitsi Besantin lisäksi teologi Richard Wimmerin (elin-aika ei ole tiedossani) teoksen *Usko ja totuus: teoloogin tunnustuksia* (suom. 1895), okkulttisen astronomi Camille Flammarionin (1842–1925) teoksen *Urania* (suom. 1891) ja spiritualis-

Helsinki, 8. V. 1900.

Herra ylioppilas Pekka Ervast!

Tukholma.

Suokaa anteeksi, että minä, ai-
van tuntematon, näin suoraan
kirjoitan Teille! Olen kuullut ja
nähty että te harrastatte teosofiaa
pyrkimästä Suomessa. Ettinäkin o-
len nykypä^{än} kiintynyt siihen, ja
siten olen tehnyt mieleni kirjoittamaan
Teille v^äästä teosofiaa koskevasta ai-
asta. — Olen ajatellut suoraan sanoa:

Ettekö te, herra Ervast, koska
Teillä on kykyä ja auktoriteettia, pu-
rustaisi minulle Helsinkiin suoma-
laista teosofista seuraa, koska
täällä ei ole sellaista. — Ruotsalai-
nen vaikka ankkin, se ei tepsi,
rilla suomalaiset muodostavat
enemm^miertän. — Se tuottaisi varmasti
paljon hyvää suomalaisille. Sen

Osa J. V. Vileniuksen Pekka Ervastille toukokuussa 1900 lähettämästä kirjeestä. Ervast oli käymässä ruotsalaisten teosofien luona, minkä vuoksi kirje on osoitettu Tukholmaan. Kirje: Pirjo ja Seppo Aallon arkisto.

tisen lääkärin Paul Gibierin (1851–1900) teoksen *Avaruuksien ja henkimaailman salaisuudet: tulevaisuuden tieteen tutkimus ja sen vaikutukset tiedon eri aloilla* (suom. 1899). Lisäksi hän kertoi työmiesten lukevan Tolstoin, Fjodor Dostojevskin (1821–1881), tolstoilaisen Arvid Järnefeltin (1861–1932) ja ruotsalaisen spiritualisti-runoilija Viktor Rydbergin (1828–1895) teoksia.²¹ ”Teosofisessa” lukupiirissä tutustuttiin siis laajaan kattaukseen uskonnollista ja okkulttis-tieteellistä²² tieto- ja kaunokirjallisuutta. Tämä oli johdonmukaista teosofiasta kiinnostuneiden itseymmärryksen kanssa: heille teosofian harrastaminen merkitsi pyrkimystä perimmäisen Totuuden jatkuvaan ja yhä syvenevään etsimiseen, jolloin ”teosofia” muodosti tietyn oppikokonaisuuden sijaan pikemminkin vertailevan perspektiivin, josta kaikkea uskonnollista, tieteellistä ja filosofista kirjallisuutta tulkittiin.²³

Vilenuksen kirjeestä käy ilmi epämurkavuus, jota monet järjestyneet työläiset tunsivat työväenliikkeeseen vuosisadan taitteessa levinneen ”materialistisen sosialismin” äärellä. He eivät voineet hylätä uskonnollista elämänymmärrystä ja omaksua käsitystä ihmisestä kuolevaisena eläimenä, vaan katsoivat tällaisen näkemyksen johtavan äylliseen ja moraaliseen – ajan kielellä ”siveelliseen”²⁴ – rappioon. Näkemyksellä oli pitkät juuret. Huoli materialismin, epäuskon ja uskonnonvastaisuuden leviämisen synnyttämästä henkisestä rappiosta oli tärkeä osa länsimaista uskonnollis-yhteiskunnallista kokemusta viimeistään valistuksellisesta rationalismista lähtien. Tilanne kiristyi 1800-luvun jälkipuoliskolla, kun tieteessä ja taiteessa levinnyt naturalistinen (positivistinen, materialistinen) kulttuurivirtaus sai uskonnolliset tahot varpailleen ”ajan materialistisen hengen” äärellä. Pitkittyneen moraaliapaniikin piirteitä saanut kokemustila jäseni laajalti myös marxilais-engelsiläisestä sosialismista käytyä keskustelua.²⁵ Jyrkkä materialisminvastaisuus oli tärkeä elementti myös spiritualismin, teosofian ja tolstoilaisuuden kaltaisissa uskontoliikkeissä, jotka edistysmielisyytensä ja tiedemyönteisyytensä vuoksi sopivat erityisen hyvin materialistisen maailmankuvan vastustamiseen työväenliikkeen ja muiden sosiaalisten reformiliikkeiden parissa.²⁶

Pian Vileniuksen yhteydenoton jälkeen Ervast lähentyi työväenliikettä teosofian merkeissä – joskin Suomen Teosofisen Seuran perustamista saatiin poliittisten olosuhteiden ja muiden viivästysten vuoksi odotella vuoteen 1907 saakka.²⁷ Loppuvuodesta 1900 hän perusti yhdessä lakiopinnot yhteiskunnalliseen aktivismiin vaihtaneen ja Helsingin Työväenyhdistykseen liittyneen Jean Boldtin (1865–1920) kanssa uskonto- ja yhteiskunta-reformistisia aatteita kannattaneen aikakauslehden nimeltä *Uusi Aika*,²⁸ jota levitettiin aktiivisesti pääkaupungin järjestyneen työväestön keskuuteen: Helsingin Työväenyhdistyksen ravintolanhoitaja ja Sörnäisten Työväenyhdistyksen vahtimestari ottivat vastaan lehden tilauksia, ja myös Vilenius sekä toinen järjestynyt helsinkiläisräättäli Otto Reinikainen (1861–1914) toimivat sen asiamiehinä.²⁹ Teosofian tekstuaalisen levittämisen ohessa Ervast piti vuonna 1901 Helsingin ja Sörnäisten Työväenyhdistyksissä muutamia teosofisia esitelmiä, jotka toivat aatteen hyvin konkreettisesti osaksi järjestyneen työväestön kokemusmaailmaa.³⁰

Uusi Aika oli kunnianhimoinen mutta pian kannattamattomaksi osoittautunut hanke. Vain puolen vuoden mittaiseksi jääneen ilmestymisaikanaan se kuitenkin tarjosi foorumin teosofiasta ja muista uskonnollisista edistysaatteista kiinnostuneille toimijoille. Myös Vilenius tarttui tilaisuuteen ja toi lehden palstoilla esiin näkemyksiään työväenliikkeestä ja sosialismista. Hän arvos teli ankarasti monien järjestyneiden uskonnotonta ja paheellista elämää, painottaen että ”maailmanparantajien tulee myöskin itse pyrkiä perinpohjaiseen paremmuuteen ja koittaa itse elämässä toteuttaa sen, mitä toisille opettavat”. Sosialismin hän ymmärsi ”yleväksi totuuden asiaksi”, jonka juuret olivat uskonnollisessa elämänymmärryksessä:

Ja kyllä minä tiedän ja myönnän, että Teidän aatteenne, sosialismi, on korkea aate, vaikka Te, osa sen ajajista matelettekin matalalla, tomussa. Sosialismi on tulos kristinuskosta y. m. uskonnoista yhteiskunnallisesti tot[e]utettuna, ja sen minä kerrassaan hyväksyn, vieläpä pidän välttämättömänä sen ajamisen. – Sillä maailman täytyy muuttua jonkunmoiseen sosiaaliseen suuntaan ennen kuin siinä voidaan ryhtyä kaikkein korkeimpia ihmiskunnan

perimmäisiä henkisiä oppeja, joita minä harrastan, levittämään ja opettamaan.³¹

Vileniuksen näkemykset olivat osa sitä vuosisadan taite- ja alkuvuosina esiintynyttä ilmiötä, johon Soikkanen viittasi sosialismin ja teosofian elinkelvottomaksi osoittautuneena synteesinä. Uudempi tutkimus on osoittanut, ettei tällainen hybridi ollut niin heikolla pohjalla kuin hän ja muut samoilla linjoilla seuranneet tutkijat³² ovat olettaneet. Näkemys sosialismista yhteiskunnallisesti toteutettuna uskontona ammensi syvästä aatevirtauksesta, jossa 1800-luvun taitteen ja alun varhaisosialistien ajatuksia punottiin yhteen liberaalien ja esoteeristen uskontoliikkeiden kanssa. Ajatuksella sosialismin ja teosofian liitosta saattoi siten olla tiettyä legitimizeettiä myös varhaisen suomalaisen työväenliikkeen parissa.³³ ”Oikeaoppista” marxilais-engelsiläistä sosialismia seuranneet toimijat pyrkivät kuitenkin murtamaan sen uskottavuutta leimaamalla nämä käsitykset utopistiseksi haitteluiksi. 1900-luvun ensivuosien työväenliikkeessä ”materialistisen sosialismin” keskeiseksi edustajaksi hahmottui Edvard Valpas (Hänninen, 1873–1937), joka nousi *Työmiehen* päätoimittajaksi vuonna 1901 ja suuntasi lehden luokkataistelun ja materialistisen historiakäsityksen tielle.³⁴ *Uusi Aika* otettiinkin lehdessä ylseästi vastaan: Boldtia ivattiin armottomasti ja Vileniuksen julkaisemien ”parjausten” todettiin ”heikontavan köyhälistön vapaustaistelua”.³⁵

Varhaisen työväenliikkeen kokemuksessa syntyi jakolinja sosialismin ”materialistisen” ja uskonnollisen tulkinnan välille.³⁶ Jakauma toistui liikkeen suhteessa modernin kansallisvaltion rakennusprojektissa keskeiseen kansanvalistuseetokseen, joka 1900-luvun taitteessa läpäisi koko suomalaisen yhteiskunnan. Tutkijat Sakari Saaritsa ja Sinikka Selin ovat kuvanneet kansanvalistukselle työväenliikkeessä annettuja merkityksiä: ”Sivistys ja itsekasvatus olivat olennainen osa järjestäytyvän työväenliikkeen omia pyrkimyksiä, ja käsite muuttui sen käsissä kiistaksi osallisuudesta ja oikeutuksesta. Ruohonjuuritasolla radikaali valistus oli paitsi snellmanilaista sisäisen raakalaisuuden ja paheellisuuden voittamista, myös resurssi, jonka voimin osattiin ja uskal-

lettiin käydä luokkataisteluun itseään sivistyneistöksi kutsuvia vastaan.”³⁷ Vileniuksen kirjoitukset osoittavat, että työväenliikkeen valistushankkeen kahtalaiset tavoitteet olivat jännitteisessä suhteessa toisiinsa. Hänen kaltaisensa uskonnollista sosialismitulkintaa tavoitelleet toimijat korostivat siveellistä itsekasvatusta ja pelkäsivät materialistisen luokkataistelun vaarantavan sen päämäärät. Painotus määritti myös heidän suhdettaan yhteiskunnallisiin reformeihin: maailman muuttaminen ”sosiaalisena suuntaan” oli tärkeää, mutta ennen kaikkea siksi, että vain siten ”kaikkein korkeimpia ihmiskunnan perimmäisiä henkisiä oppeja” voitiin alkaa ”levittämään ja opettamaan”. Työväestön henkinen kehitys ei näyttäytynyt heille ensisijaisesti yhteiskunnallisen taistelun resurssina, vaan päinvastoin kaiken yhteiskunnallisen muutoksen perimmäisenä motiivina.

Vuorela teosofien tukikohtana

Ihmiset, tavarat ja ideat kulkivat 1900-luvun taitteessa sujuvasti Atlantin yli – ja sinne matkusti pian *Uuden Ajan* lakkauttamisen jälkeen myös Vilenius, joka ei tämän jälkeen ottanut osaa pyrki- myksiin ohjata suomalaista työväenliikettä henkisemmille urille.³⁸ Hänen maasta poistumisensa aikoihin liikkeen uskonnolliseen ytimeen astui puolestaan uusi tärkeä hahmo: *Työmiehen* toimittajaksi pääkaupunkiin muuttanut Veikko Palomaa (1865–1933). Köyhälistötaustainen Palomaa oli toiminut baptistisena saarnaajana ja lehtimiehenä, mutta etääntynyt liikkeestä riitaan- nuttuanaan sen johdon kanssa. Hän kiinnostui teosofiasta *Uuden Ajan* kautta ja kuultuaan Helsingin Työväenyhdistyksessä Ervas- tin esitelmän hänessäkin heräsi halu luennoida aiheesta. Tule- vina vuosina hänestä muodostui yksi Suomen tunnetuimmista teosofeista, joka edisti liikettä väsymättömällä esitelmöinnillä.³⁹ Alku oli kuitenkin kankea: hänen debyyttiluentonsa Helsingin Työväenyhdistyksessä syksyllä 1901 veti paikalle vain parisen- kymmentä henkeä ja johti teosofisten esitelmien kieltämiseen

yhdistyksen tiloissa. Kiellon taustalla oli hänen tuore kollegansa Valpas, joka Palomaan myöhemmän kertomuksen mukaan seurasi esitelmää ”ovipielessä virnistellen”:

Minä en siihen aikaan osannut aavistaakaan, että sosialistit olisivat vihamielisiä teosofiselle maailmankatsomukselle. Sentähden aivan ällistyin, kun Työmiehen seuraavassa numerossa oli tavattoman ivallinen uutinen, jossa sanottiin, että eräs ”evangeliumisaarnaaja” puhui Helsingin työväenyhdistyksen pikkusalissa sunnuntaina nälkäisille ja janoisille sieluille y. m. [/] Olin silloin Valppaan kanssa kahdenkesken toimituksessa. Kysymykseeni, miksi hän oli kyhännyt lehteen niin mielettömän uutisen, ei hän vastannut mitään, virnisteli vaan. [/] Sittemmin sain kuulla, ettei teosofisen ”humpuukin” esittäjiä enää päästettäisi Helsingin työväenyhdistyksen huoneustoon puhumaan.⁴⁰

Palomaa ei lannistunut vaan jatkoi teosofista esitelmäintiä Sörnäisten Työväenyhdistyksessä, jonka jäseneksi hän oli Helsinkiin tultuaan liittynyt.⁴¹ Hänen Vuorelassa pitämänsä sunnuntai-luennot muodostuivat tulevina vuosina pysyväksi instituutioksi pääkaupungin teosofiipiireissä. Vuodesta 1903 alkaen niitä pitivät vuorotellen myös Ervast ja pseudonyymillä Martti Humu esiintynyt kansakoulunopettaja Maria Ramstedt (1852–1915).⁴² Vuorela tarjosi näin suomenkielisille teosofeille puhujalavan, jolta saatettiin – kuten Ervast sittemmin muisteli – ”saarnata” teosofiaa menestyksekkäästi kansan alemmille kerroksille.

Sörnäisten Työväenyhdistyksen ”teosofisuus” on Palomaan, Ervastin ja Ramstedtin luennoinnin ja Kurikan toiminnan vuoksi otettu tutkimuksessa itsestäänselvyytenä ilman asian tarkempaa selvittämistä esimerkiksi yhdistyksen arkiston avulla.⁴³ Vaikka arkisto on köykäinen, se tarjoaa muihin lähteisiin kontekstoituna vihjeitä aiheen syvällisempään käsittelyyn. Kiinnostavaa on, että Palomaan luentojen alkaessa syksyllä 1901 yhdistyksen puheenjohtajana toimi suutari Severus Sampo (1869–1931), joka otti sittemmin monella tavoin osaa teosofien ja spiritualistien hankkeisiin.⁴⁴ Huomionarvoinen on myös yhdistyksen johtokunnassa heinäkuussa 1902 käyty keskustelu Vuorelassa pidetyistä luennoista. Keskustelu alkoi, kun Sampoa puheenjohtajana seurannut

Sörnäisten Työväenyhdistyksen talo (vas.) ja huvila Vuorela (oik.) 1900-luvun alussa. Kuva: Työväen Arkisto.

Juho Nyman (elinaika ei ole tiedossani)⁴⁵ ihmetteli miksi luentojen pidosta ei peritty maksua. Johtokunta päättikin alkaa veloittaa kaksi markkaa luennolta. Viikon kuluttua aihe nousi jälleen esiin ja siitä pidettiin ”useampia puheenvuoroja”. Tällä kertaa pöytäkirjasta käy ilmi, että Nymanin aloitteessa oli kyse juuri Palomaan luennoista. Nyt päätettiin, ettei hän saisi jatkaa toimintaansa ennen kuin olisi tehnyt virallisen lupahakemuksen johtokunnalle. Palomaa nähtävästi teki johtokunnan mieliksi, sillä asiaan palattiin vielä myöhemmin myöntämällä hänelle esitelmälupa. Ehtona vaadittiin, että kuulijakunnan olisi oltava yhdistyksiin kuuluvaa työväkeä. Tästä lupautui pitämään huolta *Työmiehen* toimituksen teosofismielinen jäsen A. B. Sarlin (1860–1919),⁴⁶ joka juuri näihin aikoihin asetettiin Palomaan toveriksi *Työmiehen Illanvieton* toimittajaksi. Myöhemmin samana vuonna Palomaa pyysi ja sai

johtokunnalta luvan ”pitää keskustelua luennoissa läsnäolleitten henkilöitten kanssa, että saavat lausua mielipiteensä”⁴⁷

Palomaa sai siis pitää sunnuntailuentojaan Vuorelassa lähes vuoden veloituksetta ja ilman muodollista lupaa. Nymanin aloitteesta käyty keskustelu kuitenkin vihjaa, ettei yhdistys ehkä ollut aivan yksimielisesti teosofisen toiminnan tukena. Samaan suuntaan viittaa se, ettei Ramstedtin keväällä 1903 jättämä lupahakemus omille luennoilleen tyydyttänyt tuolloista johtokuntaa, sillä pöytäkirjaan merkittiin: ”Vastattiin kysymyksellä, kun esitys oli liian vaillinainen.”⁴⁸ Nämä tapaukset voidaan toisaalta tulkita niinkin, ettei kyse ollut teosofiaan kohdistuneesta epäluulosta, vaan ainoastaan yhdistyksen tilojen säännönmukaisesta hallinnasta. Sitä paitsi se, että Palomaalle ja myöhemmin selvästi myös Ervastille ja Ramstedtille myönnettiin lupa luentoihin ja yleisökeskusteluihin, merkitsi oikeastaan yhdistyksen virallista suunausta heidän toiminnalleen. Myönteinen linja jatkui yhdistyksen puheenjohtajana Nymanin jälkeen useita vuosia toimineen kauppias Juho Heiton (1866–1912) aikana: Heitto edusti Kurikan kanssa yhdistystä Oulun puoluekokouksessa ja hänen pieni kaupansa toimi teosofisen *Omatunnon* tilauspisteenä.⁴⁹

Kiistelty teosofinen kansanvalistus

Palomaan ja Sarlinin elokuusta 1902 alkaen toimittama *Työmiehen Illanvietto* alkoi nopeasti herättää kritiikkiä työväenlehdissä. Paheksunnan kohteena olivat etenkin Ervastilta julkaistut kirjoitukset, joissa tämä tähdensi teosofian ja uskonnon myönteistä merkitystä työväenliikkeelle ja sosialismille.⁵⁰ Kohun vuoksi lehden toimitus kääntyi lukijoidensa puoleen kysymällä, mitä nämä ajattelivat ”lehdestä ja erittäinkin sen viisaustieteellisistä ja uskonnollisista kirjoituksista. Toisissa puoluelehdissä on näet vaadittu meitä rajoittamaan sananvapautta, kieltämällä sijaa sellaisilta kirjoituksilta”. Missäpä muuallakaan kuin Vuorelassa pidetyssä lukijoiden kokouksessa käytettiin muutama kymmentä puheenvuoroa, joista – ainakin *Työmiehen Illanvieton*

itsensä mukaan – useimmat puolustivat lehden linjaa: ”Suurin osa saapuvilla olleista piti lehteä tyydyttävänä ja arveli henkisen puolen kehittämisen olevan työväenliikkeelle yhtä tärkeän, kuin aineellinenkin puoli on.” Lisäksi maaseudulta lähetettiin kolmekymmentä kirjettä, joiden kerrottiin olleen enimmäkseen lehden sisältöä puoltavia.⁵¹ Kysymys pyrittiin ratkaisemaan joulukuussa *Työmiestä* ja *Työmiehen Illanviettoa* julkaisseen Työväen Sanomalehti-Osakeyhtiön ylimääräisessä kokouksessa. Tuntikausia kestäneen väittelyn päätteeksi kokous päätyi kieltämään teosofiset kirjoitukset lehdestä äänin 82–21.⁵²

Syksyn 1902 polemiikki nosti ”teosofian” ja siihen liitetyn uskonnollisen sosialismikäsitteen ensimmäistä kertaa laajamittaisen julkisen väittelyn kohteeksi.⁵³ Palomaa oli vielä edellisvuoden kesällä yllätynyt siitä, että sosialistien keskuudessa esiintyi ”vihamielisyyttä” teosofiaa kohtaan, mutta viimeistään *Työmiehen Illanvieton* tapauksen myötä tämä oli kaikille selvää. Väittelystä jäikin elämään lausahdus, jonka mukaan teosofialta oli lyötävä ”jalat poikki” työväenliikkeessä. Näitä sanoja toisteltiin teosofismielisten järjestyneiden keskuudessa vuosia ja vielä vuosikymmeniä myöhemminkin osoituksena työväenliikkeen materialistisen harharetken alkamisesta 1900-luvun alussa.⁵⁴ Osakeyhtiön päätös ei kuitenkaan muodostunut kohtalokkaaksi teosofian alarajoille. *Työmiehen Illanvietolla* vaikuttaa olleen laaja tuki lukijoidensa keskuudessa ja myös joka viides yhtiökokouksen jäsen äänesti teosofisten artikkelien sallimisen puolesta.⁵⁵ Tunnettua on sekin, että Palomaa ja Sarlin saivat vielä pitkään päätöksen jälkeenkin jatkaa *Työmiehen Illanvieton* toimitajina ja saattoivat ujuttaa sen sivuille – joskin teosofiaa nimeltä mainitsematta – uskonnollisia näkemyksiä.⁵⁶

”Teosofian” elinvoimaisuudesta pääkaupungin työväenliikkeessä kertoo sekin, että syksyllä 1902 Vuorelassa käynnistettiin merkittävä uusi hanke alempien suomenkielisten kansanluokkien henkisen kehityksen edesauttamiseksi. Lokakuussa erään Palomaan sunnuntailuennon yhteydessä päätettiin taiteilija August ”Gutten” Soldanin (1870–1942) ehdotuksesta perustaa toimikunta ”tieteellis-siveellisen kirjallisuuden aikaansaamista

varten”. Pian Valon Airueksi nimetty toimikunta – joka vuonna 1905 virallistettiin alussa kohtaamallamme nimellä Teosofinen Kirjakauppa ja Kustannusliike – oli muodostajiensa mielestä tarpeellinen, koska ”[k]ansan syvät rivit ovat ruvenneet kaipaamaan parempaa kirjallisuutta kuin mitä sille vallassaolijat tähän asti ovat antaneet.”⁵⁷ Toimikunnan ensimmäisessä kiertokirjeessä sen tavoitteita selostettiin tarkemmin:

Valon airuen tarkoituksena on semmoisen suomenkielisen kirjallisuuden levittäminen, joka voipi herättää Suomen kansaa siitä henkisestä horrostilasta, jonka vallassa se vielä on. Sen tarkoituksena on helppotajuisten ja halpahintaisen kirjallisuuden avulla kertoa kansalle, mitä ihmiskunnan suurimmat nerot ovat elämästä tietäneet, mitä he ovat sanoneet elämän päämäärästä ja onnen saavuttamisesta ja mitä he ovat paljastaneet elämän ja kuoleman salaisuudesta.⁵⁸

Valon Airuen perustaminen juuri *Työmiehen Illanvietosta* syntyneen kohun aikaan oli tuskin sattumaa. Luultavasti lehden linjaan kohdistunut arvostelu näyttäytyi sen toimittajille ja kannattajille haasteena, johon vastattiin teosofismielisen kansanvalistushankkeen voimistamisella. Tätä ei kuitenkaan tuotu esiin toimikunnan varhaisissa julkilausumissa, vaan hanketta perusteltiin pikemminkin työväenliikkeelle ominaisella yhteiskunnallisella vastakkainasettelulla: ”kansan syvien rivien” sivistyksellisten toiveiden ja tarpeiden nähtiin olevan ristiriidassa ”vallassaolijoiden” niille tarjoaman kirjallisuuden kanssa. Valon Airut omaksui näin reformistisen suhteen vallitsevia ja kansan ”henkistä horrostilaa” ylläpitäneitä tiedollisia ja uskonnollisia instituutioita kohtaan. Tähän vastarintaiseen kansanvalistuseetokseen liittyi myös vahva nationalistinen juonne: kyse oli ”Suomen kansan” kohottamisesta.⁵⁹

Varhainen *Työmiehen Illanvietto* ja Valon Airuena alkanut kirjallisuushanke tukevat hyvin Antti Harmaisen näkemystä, jonka mukaan teosofiasta hahmoteltiin 1900-luvun alkuvuosien Suomessa poliittisesti vasemmalle kallistuvaa ja kansalliselta pohjalta toimivaa reformiliikettä.⁶⁰ Näitä hankkeita ei kuitenkaan

välttämättä nimetty teosofiseksi, vaan niitä kuvattiin usein laajemman materialisminvastaisen ja uskonnollis-yhteiskunnallisesti edistysmielisen position kautta. *Työmiehen Illanviettoa* kohtaan esitettyä kritiikkiä hahmoteltiin sen toimittajien taholta hyökkäyksenä ”viisaustieteellisiä ja uskonnollisia kirjoituksia” ja ”henkisen puolen kehittämistä” vastaan. Valon Airuen julkaisupolitiikkaa taas määriteltiin puhumalla ”tieteellis-siveellisestä” kirjallisuudesta ja ”ihmiskunnan suurimpien nerojen” aatosten tuomisesta suomenkielisen kansan ulottuville. Toimikunta julkaisikin eksplisiittisen teosofisten teosten ohella myös muuta klassista ja modernia kirjallisuutta, joka saattoi avustaa kansaa sen totuudenetsinnässä ja henkisessä itsekasvatustyössä. Esimerkkeinä mainittakoon Ramstedtin saksankielisestä laitoksesta suomentama *Bhagavad-Gita* (1905) sekä kaksi yhdysvaltalaista New Thought -liikehdintää edustanutta teosta, Ervastian suomentama R. W. Trinen (1866–1958) *Luonteen kasvatusta* (1903) ja Kurikan suomentama W. W. Atkinsonin (1862–1932) *Ajatusen laki* (1905).⁶¹

Valon Airuen vasemmistonationalistinen pyrkimys kansan syvien rivien itekasvatukseen käy hyvin ilmi alussa lainaamastani Valvanteen tekstistä, jossa hän kuvaili Teosofisen Kirjakaupan ja Kustannusliikkeen kolmanteen vuosikokoukseen kokoon-tuneita työläisiä ”kansallisen henkisen heräymyksen” ”jaloksi kantajoukoksi”. Onkin huomionarvoista, että kaikki Valon Airuen varhaiset jäsenet Ervastia ja Ramstedtia sekä hankkeessa vain hetken mukana ollut Soldania lukuun ottamatta olivat järjestyneitä työläisiä.⁶² Toimikunnan ensimmäiset puheenjohtajat saavat luvan toimia havainnollistavina esimerkkeinä sen toimijaverkostosta. Heistä ensimmäinen oli edellä *Uuden Ajan* asiamiehenä mainitsemani räätäli Otto Reinikainen. Hän osallistui jo Ervastian varhaisille teosofisille luennoille työväenliikkeen parissa, eikä liene kaukaa haettu ajatus, että hän olisi kuulunut kollegansa Vileniuksen mainitsemaan keskusteluseuraan. Luultavasti he tunsivat toisensa myös järjestyneiden räätälien piireistä, sillä Reinikainen toimi vuonna 1902 Helsingin räätälien ammatiosaston puheenjohtajana. Hänen toimintansa Valon Airuessa ja

suomalaisessa työväenliikkeessä päättyi kuitenkin vuonna 1903, kun hän muutti Vileniuksen tavoin Amerikkaan, otti nimekseen Otto Raen ja ryhtyi viljelijäksi.⁶³

Reinikaisen paikan Valon Airuen puheenjohtajana otti toimikunnan perustajajäseniin kuulunut Severus Sampo, jonka mainitsin edellä Sörnäisten Työväenyhdistyksen puheenjohtajana. Sampo oli Helsingin paikallisessa työväenliikkeessä laajalti tunnettu aktiivi, mutta hänenkin toimintansa kipupisteeksi muodostui liikkeessä kehkeytynyt vastakkainasettelu uskonnon ja materialismin välillä. Hänen pitkäaikainen ystävänsä Jaakko Jalmari Jalo-Kivi (1878–1937) muisteli tätä ristiriitaa Sampolle tämän kuoltua laatimassaan muistokirjoituksessa:

Sampo oli rauhallinen ja hiljainen luonne, aatteellisena valmis vetämään kortensa yhteiseen kekkoon kun kysymyksessä oli asia, joka oli hänen vakaumuksensa mukaan oikea, lisäksi pohjalla syvä uskonnollisuus, joka määräsi hänen käsityksensä elämästä ja sen pyrkimyksistä. Kun työväenliikkeessä alkoi puhaltamaan voimakas materialismin henki ja tuloansa tehdä räikeimpiin luokkavaistoihin vetoava henki, jättäytyi S. hiljaisesti syrjään kaikesta toiminnasta. Niin läheisesti kuin työväen asia olikin hänen sydämellään ei hän jaksanut olla mukana materialistisen maailmankatsomuksen ja luokkavihan kyllästyttämässä ilmakehässä.⁶⁴

Ennen vetäytymistään sosiaalidemokraattisesta työväenliikkeestä Sampo pyrki ohjaamaan sitä uskonnolliseen suuntaan osallistumalla Sörnäisten Työväenyhdistyksen liepeille kerääntyneen teosofiverkoston hankkeisiin. Monien muiden työläisteosofien tavoin hän liittyi sittemmin myös Kurikan loppuvuodesta 1905 perustaman *Elämän* ympärille kerääntyneeseen toimijaverkostoon, joka pyrki tarjoamaan ”ihannesosialistisen” vaihtoehdon materialistiselle luokkataistelusosialismille.⁶⁵

Spiritualismia teosofian katveessa

Ervast kuvasi Valon Airuen epämuodollista luonnetta sen ensimmäisessä vuosikertomuksessa: ”Toimikunnan kokouksilla on ollut aivan yksityinen, usein perheellinen leima. Milloin ollaan kokoontunut toisen, milloin toisen jäsenen kodissa, ja on tämä meidän yhteistyömme ollut meille suurena mielen virkeyden ja ilon lähteenä.”⁶⁶ Idyllisissä kokouksissa innostuttiin järjestämään myös séansseja eli spiritualistisia istuntoja. Ervast paljasti tämän paljon myöhemmin muistellessaan Valon Airuen piirin perustaman *Omatunnon* alkuhankaluuksia. Lehden ensimmäinen lupahakemus oli kaatunut sensuuriin, mutta uudistetun hakemuksen kohtaloo jännittänyt toimikunta sai rohkaisua näkymättömästä maailmasta: ”eräissä spiritistisessä⁶⁷ istunnossa, jonka komiteamme piti joulukuussa 1904, sanoi muuan ’henki’ meille kategorisen lyhyesti: ’teosofia voittaa Suomessa vuonna 1905’, ja tämä ennustus esti meitä uudelleen lankeemasta epätoivoon.”⁶⁸ Tällä kertaa hakemus hyväksyttiin sensuurirajoitusten lievennyttyä kenraalikuvernööri Nikolai Bobrikoffin (1839–1904) murhan jälkeen: Ervastin, Palomaan ja Ramstedtin toimittama ja Teosofisen Kirjakaupan ja Kustannusliikkeen julkaisema *Omatunto: teosofinen aikakauslehti* alkoi ilmestyä alkuvuonna 1905.⁶⁹

Yhdysvalloista 1800-luvun puolivälissä alkanut spiritualistinen liikehdintä oli yksi modernin ajan merkittävimmistä uskonnollisista ilmiöistä. Spiritualismi synnytti laajan uskonnollis-moraaliseen kehitykseen tähdänneen käsitysten ja käytäntöjen järjestelmän, mutta populaarissa muodossaan sen sanoma tiivistyi kahteen perusideaan: elämä jatkuu kuoleman jälkeen ja elävät voivat olla yhteydessä kuolleisiin medioiden kautta.⁷⁰ Henkimaailmaa lähestyneitä séansseja järjestettiin Suomessakin 1800-luvulta lähtien ja ne paikantuivat yleensä juuri Valon Airuen kaltaisiin intiimeihin tuttava- ja perhepiireihin. Istunnot eivät siis olleet tavattomia 1900-luvun alun Suomessa, eikä Ervastin muistelu siksi nostata kulmakarvoja. Tapaus kuitenkin osoittaa lähes tutkimattomaan maastoon: siinä missä aiempi suomalaisen spiritualismin tutkimus on keskittynyt pääasiassa keski- ja yläluokkais-

ten kulttuuripiirien spiritualistisiin harrastuksiin,⁷¹ vihjaa Valon Airuen järjestämä istunto, että spiritualistisilla käsityksillä ja käytännöillä oli paikkansa myös varhaisen työväenliikkeen parissa.⁷²

Yhtenä alkuunpanijana työläisten spiritualismia kohtaan tuntemalle kiinnostukselle oli jälleen Ervast. Hän osallistui vuonna 1901 Tukholmassa meedio-prinsessa Mary Karadjan (1868–1943) salongissa järjestettyihin istuntoihin, jotka saivat hänet vakuuttuneeksi siitä, ettei mediumismi ollut pelkkää ”humbuugia”. Kosmopoliittisen prinsessan luona hän tutustui myös englantilaiseen meedioon Alfred V. Petersiin (1867–1934) ja ruotsalaiseen meedio-kirjailijaan Oscar Buschiin (1844–1916).⁷³ Ervast käsitteli spiritualismia sittemmin monissa teoksissaan ja esitelmässään tuoden aihetta esiin myös *Omatunnossa*, johon pyysi Petersiä kirjoittamaan kokemuksistaan meediona.⁷⁴ Ervast kuitenkin lähestyi spiritualismia teosofian kriittisestä ja jopa alentuvasta näkökulmasta. Taustalla olivat Teosofisen Seuran perustajaideologi Helena P. Blavatskyn (1831–1891) pyrkimykset erottaa teosofia viihteellisiä sävyjä saaneeksi massaliikkeeksi muodostuneesta spiritualismista. Hän piti teosofiaa älyllisempänä ja vakavampana toimintana ja arvosteli spiritualisteja muun muassa siitä, että nämä hyväksyivät liian sinisilmäisesti henkimaailman olentojen väitteet omasta henkilöllisyydestään. Kritiikki synnytti liikkeiden välille pysyvän skisman, jota ei lukuisista yrityksistä huolimatta onnistuttu kuroma umpeen.⁷⁵ Ervastin teosofinen näkökulma on huomaamattomasti esillä hänen maininnassaan Valon Airuen piirin pitämästä istunnosta: asettamalla sanan ”henki” lainausmerkkeihin hän osoitti suhtautuvansa Blavatskyn tavoin skeptisesti istunnoissa saatujen viestin alkuperään. Hän käsitteli näkemystään spiritualismista myös eksplisiittisesti 1900-luvun alkuvuosista lähtien. Hänelle spiritualismi oli tärkeä ”yliaistillisia” ilmiöitä tutkiva tieteenhaara ja käytännöllinen ase materialisminvastaisessa taistelussa, mutta se ei voinut koskaan ratkaista ”elämän arvoituksia” tyydyttävällä tavalla: tähän pystyi vain korkeampaa okkultista ymmärrystä edustanut teosofia.⁷⁶

Helsinkiläisessä työväenliikkeessä toimi kuitenkin henkilöitä, jotka näkivät spiritualismissa myös syvempää elämäkatsomuk-

sellista potentiaalia. Näistä keskeisin oli edellä mainitsemani Jalo-Kivi. Hän toimi vuosisadan alussa *Työmiehen* avustajana ja Helsingin Ulkotyöväenyhdistyksen johtohahmona kietoutuen samalla osaksi kaupungin työläisteosofiverkoston. Myöhemmin hän väitti seuranneensa ”teosofisia luentoja siitä alkaen kun niitä alettiin meillä pitämään”, millä hän epäilemättä viittasi etenkin Vuorelan sunnuntailuentoihin.⁷⁷ Jalo-Kivi vakuuttui mediumismista koettuaan saaneensa spiritualistisessa istunnossa yhteyden kuolleeseen isäänsä.⁷⁸ Tapauksesta myöhemmin kertoessaan hän ei maininnut, missä ja milloin istunto järjestettiin, mutta tämän on täytynyt tapahtua hyvissä ajoin ennen alkuvuotta 1906. Tuolloin hän toi spiritualistisen vakaumuksensa julkisuuteen *Elämässä* julkaisemassaan artikkelissa ’Spiritismi’, josta huokuu jo syvällinen perehtyminen aiheeseen ja spiritualisteille tyypillisen puhettavan suvereeni hallinta. Kirjoituksessaan Jalo-Kivi valitteli, että spiritualismin harrastus oli Suomessa hyvin vähäistä:

Meillä Suomessa tuskin yleisemmin tunnetaan tätä nimeä [spiritismi] ja vielä vähemmin sitä mahtavaa henkistä liikettä, jota tällä nimellä kutsutaan. Spiritismi ja spiritistinen liike on ulkomailla saavuttanut viime [sic] vuosikymmenen⁷⁹ kuluessa huomattavan ja tunnustetun aseman ei ainoastaan tavallisten ”maallikkojen” keskuudessa, vaan myöskin papiston ja tiedemiesten piireissä. Näistä on poikkeuksetta tulleet paraimmat spiritismin puolustajat, oltuaan ensin sen kiivaimpia vastustajia.⁸⁰

Jalo-Kivi tosin huomautti, että suomeksi oli saatavilla ”parikin” spiritualismia käsittelevää teosta: Vileniuksen lukupiirin yhteydessä mainitsemani Gibierin teos sekä lääkäri-toimittaja Edmond Dupouyn (1838–1920) *Salatut tieteet ja sieluopin fysiologia* (suom. 1904). Hän kuitenkin piti näitä vasta-alkajille liian hankalina: ne käsitelivät aihetta ”yksinomaan tieteellisesti”, minkä vuoksi niiden ”käsittämiseen olisi välttämättömästi tarvinnut jonkinlaisia alkeistietoja”. Hänen artikkelinsa oli selvästi tarkoitettu tällaista alustavaa ymmärrystä tarjoavaksi lähtökohdaksi. Hän vaikuttaa myös tarkoittaneen sen avaukseksi spiritualismin laajemmalle käsittelylle lehdistöjulkisuudessa, sillä

hän lupasi ”tehdä tuonnempana tarkempaa selkoa” spiritualismin opetuksista ”tulevaisesta elämästä eli ’henkimaailmasta’ ja sen laeista”. Näiden lupauksen ohessa hän paljasti, että ”täällä eräi[den] spiritismiä harrastavien henkilöiden keskuudessa [oli] herännyt ajatus perustaa spiritualistinen aikakauskirja, spiritismiä ja sitä lähellä olevien kysymyksien käsittelemistä varten”.⁸¹ Spiritualisti-piiri oli todennäköisesti yhteyksissä Sörnäisten Työväenyhdistyksen liepeillä toimineeseen teosofiverkostoon, jonka parissa varmasti järjestettiin istuntoja muuallakin kuin Valon Airuen kokouksissa. Jalo-Kivi ja muut lehtihankkeeseen osallistuneet nähtävästi kaipaillivat julkaisua, jonka kautta maassa vähän tunnettu spiritualistinen liike saisi samanlaista näkyvyyttä kuin teosofia edellisvuonna perustetun *Omatunnon* myötä. Hanke kuitenkin kuihtui kasaan. Jalo-Kivi ei lupauksestaan huolimatta palannut aiheeseen *Elämässä*, eikä myöskään spiritualistinen aikakauslehti alkanut vielä tällöin ilmestyä.

Hankkeen epäonnistuminen liittyi mahdollisesti spiritualismin ja sitä laajempaa kannatusta keränneen teosofian väliin jännitteisiin. Jalo-Kivi hipaisi aihetta artikkelissaan: ”Spiritismi ja teosofia ovat kaksosia, täydentäen toinen toisiaan. Teosofia opettaa teoreettisesti ja spiritismi käytännöllisesti – aivan niin kuin meillä on korkeammassa kouluissa on [sic] reali- ja normaali linjat.”⁸² Huomautus oli luultavasti vastaus Ervastille ja muille spiritualismiin ylemmydentuntoisesti suhtautuneille teosofeille. Hahmottelemalla vaihtoehtoja tulkintaa liikkeiden suhteesta tasa-arvoisen työnjaon näkökulmasta Jalo-Kivi pyrki antamaan spiritualismille myönteisemmän ja itsenäisemmän aseman materialisminvastaisessa taistelussa ja uuden henkisemmän kulttuurin luomisessa. Suunnitellun aikakauslehden oli epäilemättä tarkoitus jatkaa tätä tasavertaisen yhteiselon politiikkaa. Tavoitteena oli nostaa spiritualismi esiin teosofian varjosta, mutta ei sen kilpailijana, vaan sitä tukevana ja täydentävänä liikkeenä, joka toisi teosofian teoriapitoisen opetuksen rinnalle henkimaailmaa käytännöllisen istuntotyöskentelyn kautta lähestyneen opiskelualan. Vaikuttaa kuitenkin siltä, ettei hankkeelle ollut vielä riittävästi kannatusta Jalo-Kiven verkostoissa, joissa materialisminvastaista

itsekasvatuseetosta oli ehditty jo usean vuoden ajan hahmotella nimenomaan teosofian näkökulmasta.

Jalo-Kivi palasi spiritualismin pariin kolme vuotta myöhemmin huomattavasti määrätietoisemmin. Alkuvuodesta 1909 hän julkaisi spiritualismia käsitelleen teoksen *Ääniä haudan takaa eli näkymätön mailma* [sic] ja samaan aikaan Helsingissä alkoi ilmestyä hänen toimittamaansa *Spiritisti: spiritualistinen aika-kauskirja spiritismiä ja sitä lähellä olevien psyyllisten kysymysten käsittelyä varten* (1909–1913). Samana keväänä perustettiin helsinkiläis-tamperelainen Suomen Spiritistinen Seura, joka valitsi hänet ensimmäiseksi puheenjohtajakseen. Hankkeen juuret olivat selvästi alkuvuonna 1906 kehitellyissä ideoissa; *Spiritistin* ala-otsikkokin oli lähes identtinen tuolloin esitellyn lehtihankkeen kuvauksen kanssa⁸³. Suomen Spiritistinen Seura myös kohosi siitä verkostosta, joka oli kuluneen vuosikymmenen myötä muodostunut teosofian ja uskonnollisen sosialismitulkinnan ympärille. Muun muassa Sampo, Palomaa ja Ramstedt lukeutuivat sen perustajajäseniin. Spiritualismin ja teosofian väliset jännitteet nousivat kuitenkin nopeasti esiin. Vielä *Spiritistin* alkupään numeroissa Jalo-Kivi rakensi yhteistä materialisminvastaista rintamaa teosofien kanssa, mutta vuodentaitteesta 1910 lähtien hän hyökkäsi jyrkästi teosofeja vastaan syyttäen näitä spiritualismin jatkuvasta vastustamisesta.⁸⁴

Kansan henkinen herääminen

Helsinkiläisen työväenliikkeen yhteyteen ja etenkin Sörnäisten Työväenyhdistyksen liepeille syntyi 1900-luvun ensivuosina toimijaverkosto, jonka jäsenet olivat kiinnostuneita ajan uskonnollis-yhteiskunnallisesti edistysmielisistä aatteista. Siihen kuului Ervastin, Boldtin, Ramstedtin, Sarlinin ja Soldanin kaltaisia keski- ja yläluokkaisia henkilöitä, jotka antoivat sysäyksiä sen toiminnalle, mutta myös Vileniuksen, Palomaan, Sampon, Reinikaisen ja Jalo-Kiven kaltaiset järjestyneet työläiset olivat keskeisissä asemissa sen solmukohdissa. Tiedämme vielä varsin vähän

tästä verkostosta. On kuitenkin selvää, ettei siinä ollut kyse vain teosofiasta, vaan myös (muun muassa) spiritualismista, tolstoilaisuudesta ja New Thought -liikkeestä. Selvää on myös se, ettei sen ”elinvoima” palaudu vain Matti Kurikan persoonaan. Kurikalla on toki jatkossakin tärkeä paikkansa aihealueen tutkimuksessa, mutta ainoastaan henkilönä muiden joukossa, ei koko tutkimuskenttää varjostavana pienenä suurmiehenä.

Mitä nämä henkilöt kokivat olevansa tekemässä? Ennen kaikkea he haastoivat ajan keskeisenä ongelmana näkemänsä materialistisen maailmankatsomuksen, joka etenkin marxilais-engelsiläisen sosialismin hahmossa oli alkanut saada kannatusta työväenliikkeen parissa. He myös haastoivat vallitsevan yhteiskunnallisen ja maailmankuvallisen järjestyksen vaatimalla uskonnollis-yhteiskunnallisia reformeja suomalaisen kansan henkisen heräämisen jouduttamiseksi. Teosofisen Kirjakaupan ja Kustannusliikkeen kolmannessa vuosikokouksessa, johon palaan vielä viimeisen kerran, Ervast maalaili tämän heräämisen jälkeistä kansallista tulevaisuutta Valvanteen tallentamin runollisin sanoin:

Puhuja katsoi kuin näyssä sitä ihanata tulevaisuutta kohti, jolloin Suomessa ovat henkiset harrastukset päässeet voitolle, jolloin lapset ja nuoretkin jo saavat vähän vapaampaa ja vähän syvällisempää opetusta elämän ymmärtämisessä, jolloin viattomat lapsensielut jo saavat kuulla elämän suurista totuuksista, ennenkuin kylmä ja kova maailma on turmellut heidän ihanteellisen maailmankatsomuksensa ja hartaat pyrkimyksensä.⁸⁵

Tämä reformistinen toimijaverkosto pyrki tavoitteisiinsa ennen kaikkea kansanvalistuksellisin keinoin. Levittämällä ”viisaustieteellisiä ja uskonnollisia” sekä ”tieteellisiä-siveellisiä” näkemyksiä esitelmien, lehtien ja kirjallisuuden kautta se pyrki ohjaamaan työkansaa henkisen itsekasvatuksen ja henkimaailmaan kohdistuneiden tutkimuskäytäntöjen pariin. Sen jäsenet liikuivat paljolti saman kokemusmaailman sisällä, mutta he eivät muodostaneet särötöntä yhteisöä. Ristiriitoja saattoi nousta esiin etenkin silloin, kun yhteisten vihollisten sijaan ryhdyttiin eritte-

lemään ja määrittelemään eri liikkeiden, kuten teosofian ja spiritualismin, välisiä suhteita.

Artikkelini on vain raapaissut varhaisen työväenliikkeen ja uskonnollisten liikkeiden suhteita hyvin rajatussa kontekstissa. Jatkossa tutkimukset on ulotettava laajemmalle ja syvemmälle. Olen pyrkinyt murtamaan ”teosofian ja työväenliikkeen suhteen” näkökulmaa sen ensimmäisen puoliskon osalta, mutta olisi hedelmällistä purkaa myös jälkimmäinen. Rajoittuminen vain ”työväenliikkeeseen” vääristää sitä kokemusmaailmaa, jossa esiin nostamani henkilöt toimivat, sillä varhainen työväenliike limittyi tiiviisti muihin kansanliikkeisiin; esimerkiksi Sampo oli aktiivinen myös raittius- ja nuorisoseuraliikkeissä.⁸⁶ Uskonnollisyhteiskunnalliset käsitykset ja käytännöt kulkivat kannattajiensa mukana eri kansanliikkeiden välillä, minkä vuoksi myös niihin kohdistuvan tutkimuksen on kurotettava työväenliikettä laajemmalle: on suunnattava huomio uskonnon ja *kansalaisyhteiskunnan* suhteeseen.⁸⁷

Lopuksi tahdon nostaa pöydälle tekstini henkilögallerian epätasaisen sukupuolijakauman: kaikki nimeltä käsittelemäni suomalaistoimijat Ramstedtia lukuun ottamatta olivat miehiä. Kuljettaessa Vileniuksen ja muiden ”työmiesten” teosofisesta keskustelupiiristä *Uuden Ajan* ja *Työmiehen Illanvieton* toimittajiin sekä Valon Airuesta Suomen Spiritistisen Seuran varhaiseen johtokuntaan lähteet tarjoavat lähes tyystin miespuolisia toimijoita. Kuva on epäilemättä yksipuolinen, sillä tiedämme, että spiritualismin ja teosofian kaltaiset aatteet antoivat herätteitä myös työväenliikkeen yhteydessä toimineille naisaktiiveille.⁸⁸ Tarkempi perehtyminen näihin verkostoihin epäilemättä nostaa esiin myös aiemmin tuntemattomia naistoimijoita. Toisaalta mielenkiintoista olisi myös tarkastella spiritualismista ja teosofiasta kiinnostuneita työväenluokkaisia miehiä suomalaisessa uskontohistoriassa vähälle käytölle jääneen intersektionaalisen miestutkimuksen näkökulmasta. Miksi niin monet työmiehet kiinnostuivat näiden liikkeiden tarjoamista käsityksistä ja käytännöistä? Millaisia mieheyden tyylejä ne mahdollistivat? Millaisiin ristirii-

toihin nämä mahdollisesti asettuivat vallitsevien työmiesihanteiden kanssa?⁸⁹

Viitteet

- 1 Omatunto 12/1906, 'Teosofisen Kirjakaupan ja Kustannusliikkeen kolmas vuosikokous', V. V. [Väinö Valvanne].
- 2 Teosofiasta Suomessa ks. Harmainen 2020; Valvanteesta ks. Harmainen 2010a.
- 3 The Theosophist 1908, Supplements, 'Report of the Finnish Section', Pekka Ervast (suomennos omani); ks. myös Ahlbäck 1985, 50.
- 4 Ks. etenkin Jokipii 1937; Jokipii 1938; Pohjanmaa 1937; Soikkanen 1961; Ahlbäck 1985; Ahlbäck 1995; Pollari 2009. Hyödyllisenä yleiskatsauksena aihetta käsittelevään tutkimuskirjallisuuteen ks. Pollari 2021, 40–44.
- 5 Ks. etenkin Kempainen 2017; Kempainen 2020; Harmainen & Kempainen 2020; Harmainen, Järvenpää & Kempainen 2021; Pollari 2021; ks. myös Harmainen, Järvenpää & Kempainen sekä Pollari tässä teoksessa.
- 6 Kurikka-näkökulman kritiikistä ks. myös Harmainen 2010b, 74–84; Kempainen 2020, 50–52, 55; Harmainen, Järvenpää & Kempainen 2021, 138–139; ks. myös Harmainen, Järvenpää & Kempainen tässä teoksessa.
- 7 Soikkanen 1961, 160.
- 8 Von Boguslawski 2020a, etenkin 156.
- 9 Mielenkiintoista on, että Soikkanen tiesi tämän itsekin. Hän tukeutui mm. lääninrovasti A. E. Jokipiin vihkoseen *Teosofian suhde työväenliikkeeseen Suomessa* (1938), jossa tämä kuvasi ilmiön kehitystä vuosisadan ensivuosina. Soikkanen toteaakin Vuorelassa alkaneesta teosofisesta toiminnasta, että "[j]ulistus saavutti niin paljon kannatusta, että yhdistys oli teosofien käsissä vielä vuonna 1906", jolloin se valitsi Kurikan edustajakseen (Soikkanen 1961, 159). Hänen loppukaneettinsa Kurikan tärkeydestä teosofian elinvoimaisuudelle yhdistyksessä on siten ristiriidassa myös hänen oman tekstinsä kanssa.
- 10 Vrt. Harmainen 2020, 104–105; ks. myös Harmainen, Järvenpää & Kempainen tässä teoksessa.
- 11 1990-luvulla syntynyt ja nopeasti laajentunut "länsimaisen esoterian" kansainvälinen tutkimuskenttä on kiinnittänyt huomiota aiemmin vähän tutkittuihin aate- ja uskontohistoriallisiin ilmiöihin, jotka ulottuvat mm. myöhäisantiikin "hermetismistä" moderniin okkultismiin (ks. esim. Hanegraaff & Pijnenburg 2009; Hanegraaff 2012, 257–367). "Esoteeristen" ilmiöiden ominaispiirteitä on etsitty mm. niiden asemasta valtakulttuurin torjumana Toiseutena (Hanegraaff 2012) tai pyrkimyksestä "korkeamman tiedon" tavoitteluun (esim. von Stuckrad 2005). Tutkimuskentän teoreettis-metodologisista reunaehdoista käydään jatkuvaa väittelyä, jossa keskeiseksi teemaksi on noussut kysymys esoterian "länsimaisuudesta" (ks. etenkin Strube & Asprem, toim. 2020). Esoteriantutkimus on lisääntynyt Suomessa

- etenkin 2010-luvun myötä. Tutkimuksen keskeiset hedelmät on koottu *Uuden etsijät* -tutkimushankkeen julkaisuihin: Leskelä-Kärki & Harmainen (toim.) 2017; Mahlamäki & Kokkinen (toim.) 2020; Leskelä-Kärki & Harmainen (toim.) 2021.
- 12 Vrt. Leskelä-Kärki & Harmainen 2021, 13–16.
 - 13 Nokkala 1958; Turtiainen & Wahlroos 2010; Kempainen 2020, 47–59.
 - 14 Vrt. Leskelä-Kärki & Harmainen 2021; Kempainen 2020; von Boguslawski 2020a, 150.
 - 15 Tällaisesta uskonnon määrittelystä ks. esim. Markkola 2002, 16.
 - 16 Ks. Braude 2001/1989; Dixon 2001; Treitel 2004; Owen 2004; Faxneld 2020.
 - 17 Vrt. Harmainen 2018; ks. myös Kempainen 2020, 85–86. Harmainen kontekstoi teosofian ja spiritualismin kaltaisia moderneja esoteerisia ilmiöitä saksankielisen liberaali- tai kulttuuriprotestantismin yhteyteen. Uskonnollista liberalismia kehiteltiin tiiviisti myös angloamerikkalaisessa maailmassa (ks. esim. Dorrien 2001), mikä vaikutti merkittävästi esim. spiritualismiin (ks. etenkin Braude 2001/1989). On kenties hyvä todeta, etten väitä modernin esoterian olleen aina uskonnollisesti ja yhteiskunnallisesti liberaalia: esim. okkultismin yhteydet myös konservatiivisiin, traditionalistisiin ja jopa fasistisiin ilmiöihin ovat hyvin tunnettu asia (ks. esim. Treitel 2004). Uskonnollisen liberalismien konteksti on kuitenkin olennainen artikkelini käsittelemän maaston kannalta.
 - 18 J. V. Vilenius Pekka Ervastille 8.5.1900. Vileniuksen on nostanut esiin ja omankin huomioni kohteeksi Mikko Pollari (2021, 228–229), joka arvelee, että kyseessä saattaisi olla vuonna 1864 syntynyt Johan Victor Vilenius.
 - 19 Ervastista elämäkerrallisesti ks. Mela 1956; Gullman 2020; analyttisemmin ks. Harmainen 2010b.
 - 20 J. V. Vilenius Pekka Ervastille 8.5.1900.
 - 21 Sama.
 - 22 Moderni esoteria ei nähnyt uskontoa ja tiedettä vastakkaisina pyrkimyksinä, vaan tieteen uskottiin voivan – kunhan se hylkäisi materialistiset ennakkoluulonsa – tuottaa kokemuksellista tietoa myös tavanomaisesti uskonnon ja moraalien alueille sijoitetuista kysymyksistä. Ks. esim. von Boguslawski 2020b.
 - 23 Teosofinen Seura esiintyi juuri tällaisten totuudenetsijöiden yhteisönä. Teosofien loputtomat kirjalliset intressit käyivät ilmi seuran toisesta päätavoitteesta, jonka mukaan se – *Omatuntoon* (1–2/1905) tehdyn suomennoksen mukaan – ”[e]distää vertailevia uskonnollisia, filosofisia ja tieteellisiä tutkimuksia”.
 - 24 Nykyään lähinnä seksuaalimoraaliin liitetyllä käsitteellä viitattiin 1900-luvun alussa myös paljon laajemmin moraalien alueelle kuuluneisiin kysy-

- myksiin. Käsitteen muuttuvista merkityksistä ks. Pulkkinen & Sorainen 2011.
- 25 Tästä kehityksestä Suomessa ks. Juva 1950, 1956 ja 1960. Mikko Juvan tulkintoihin on kuitenkin paikoin suhtauduttava varauksellisesti; erityisesti on hyvä ymmärtää ”naturalismin” monivivahteinen suhde ajan esoteerisuskonnollisiin virtauksiin. Ks. Harmainen 2018.
 - 26 Ks. kirjallisuus viitteessä 17.
 - 27 Seuran perustamisesta ks. Pohjanmaa 1937, 29–37.
 - 28 Esim. Harmainen 2020, 108. Boldt epäilemättä tunsivat Vileniuksen: molemmat esim. valittiin keväällä 1899 Helsingin Työväenyhdistyksen opetuskomiteaan (Päivälehti 7.5.1899).
 - 29 Ks. asiamiesluettelot lehden takasivulla, esim. *Uusi Aika* 16.3.1901.
 - 30 Esitelmistä ks. ilmoitukset esim. *Työmiehen* numeroissa 14.3.1901, 23.3.1901A, 6.4.1901A ja 27.4.1901A; ks. myös esim. Jokipii 1937, 22.
 - 31 *Uusi Aika* 2.2.1901, ’Eräille työväen liikkeese[e]n liittyneille’, J. V. V-s [J. V. Vilenius].
 - 32 Esim. Ahlbäck 1985; 1995, 108–109; Pikkusaari 1998, 86.
 - 33 Harmainen, Järvenpää & Kemppainen 2021, 138–139; Harmainen & Kemppainen 2020; ks. myös Harmainen, Järvenpää & Kemppainen tässä teoksessa.
 - 34 Soikkanen 1967; Pollari 2009.
 - 35 *Työmies* 4.1.1901, ’Kirje Helsingistä’, Kirves [Edvard Valpas]; *Työmies* 5.2.1901, ’”Uuden Ajan” törkeyksiä’; *Työmies* 2.3.1901, ’Pappi ja talousjärjestelmä, –s [Edvard Valpas]. Ks. myös Pollari (2021, 92–93), joka huomauttaa, ettei *Työmiehen* hyökkäys *Uutta Aikaa* vastaan liittynyt vielä tällöin nimenomaan teosofiaan.
 - 36 Vrt. Harmainen 2010b, 74–84. Samansuuntaisesti ks. Pollari 2009 ja 2021.
 - 37 Saaritsa & Selin 2016, 7–8.
 - 38 Vilenius kuitenkin jatkoi teosofis-sosialistista toimintaansa uudessa maailmassa: Pollari 2021, 229–230.
 - 39 Pollari 2010.
 - 40 *Tietäjä* 5–6/1908, ’Miksi minusta tuli teosofi? IV’, Aate [Veikko Palomaa].
 - 41 Myöhemmin Palomaa (1915, 223) muisteli, kuinka *Työmiehen* toimitukseen tultuaan hän kävi ”muutaman kerran” Helsingin Työväenyhdistyksessä, mutta häneltä kysyttiin jo portailla jäsenkirjaa: ”Sitä ei minulla ollut, koska en vielä ollut yhdistyksen jäsen. Kysyin jäsenkirjankysyjiltä, keneltä ja milloin saisin jäsenkirjan, mutta kukaan ei antanut minulle mitään vastausta siihen kysymykseeni. Asiain tällä kannalla ollessa rupesin Sörnäisten työväenyhdistyksen jäseneksi.”
 - 42 Luennoista ks. esim. Jokipii 1937, 22–23. Ramstedtistä ks. Harmainen 2013.

- 43 Sörnäisten työväenyhdistys. TYARK. Arkistoa on kuitenkin käynyt silmäilemässä Ervastian elämäntyöhön perehtynyt Erik Gullman, joka on kertonut saaneensa sen perusteella sellaisen kuvan, ”että teosofisella esitelmätoiminnalla oli oma ainakin puolittain hyväksytty asemansa Sörnäisten TY:n toimintojen joukossa”. Tämän lainauksen olen löytänyt tiedostosta ”Teosofinen Seura Suomessa ensimmäiset 50 vuotta”, joka löytyy Suomen Teosofisen Seura sivuilta: <https://www.teosofinenseura.fi/teosofinenseura.php?udpview=historia> (haettu 17.11.2021). En ole onnistunut selvittämään, mistä Gullmanin tekstistä lainaus on peräisin. Oma luentani arkistosta joka tapauksessa tukee hänen tulkintaansa.
- 44 Sörnäisten Työväenyhdistyksen 20 vuotis katsaus, 11.
- 45 Yhdistyksen kaksikymmentävuotiskatsauksen kirjoittaja mainitsee vuoden 1902 ajan puheenjohtajana toimineen Nymanin vain lyhyesti todeten, että ”hänen toimintansa oli enemmän hiljaista”: Sörnäisten Työväenyhdistyksen 20 vuotis katsaus, 11.
- 46 Sarlinista ks. Sundström 2009. Sarlin käytti myöhemmin kirjailijanimeä Asa Jalas. Hän teki yhteistyötä myös teosofiasta kiinnostuneen sosialistisen kirjailijan Hilda Tihlän kanssa: Kempainen 2021, 341. Tihlänstä ks. myös Harmainen, Järvenpää & Kempainen tässä teoksessa.
- 47 Johtokunnan pöytäkirjat 1.7.1902, 9.7.1902 ja 28.7.1902, 22.10.1902.
- 48 Johtokunnan pöytäkirjat 11.4.1903. Pöytäkirjasta ei ilmene, millaisella kysymyksellä Ramstedtia lähestyttiin, eikä asiaan enää palattu.
- 49 *Omatunto* 10 ja 17/1906. Yhdistyksen kaksikymmentävuotiskatsauksen mukaan Heiton toiminta yhdistyksen johdossa ansaitsi ”täyden tunnustuksen, sillä jos hän ei ollutkaan niin ylen ankara sosialisti periaatteiltaan oli hän kuitenkin yhdistyksen vankin talous mies sekä käytännössä että periaatteissa”. Kirjoittajan mukaan Heitto oli ”yhteen aikaan aika innostunut aatteellinenkin taistelija, vaan hän ehkä ei jaksanut seurata työväen suuren edistyksen mukana sillä hän jo lopulla [?] pysähtyi tuossa aate virtauksessa ja jäi vähän jälelle.” Sörnäisten Työväenyhdistyksen 20 vuotis katsaus, 11–12. Epäselväksi jää, mitä kirjoittaja Heiton aatteellisella jälkeenjääneisytydellä varsinaisesti tarkoitti, mutta on todennäköistä, että teosofialla ja uskonnollisella sosialismitulkinnalla oli jotain tekemistä asian kanssa.
- 50 Tästä kiistasta ks. etenkin Pollari 2021, 89–190.
- 51 *Työmiehen Illanvietto* 12, 14 & 15/1902.
- 52 Jokipii 1937, 28.
- 53 Pollari 2021, 92–93.
- 54 Jokipii 1937, 28; *Elämä* 5.1.1906, ”Hajottaja” poistettu, V[eikko] Palomaa; *Elämä* 16.10.1906, ’Vapaus, suvaitsevaisuus’, Jalo Kivi [Jaakko Jalmari Jalo-Kivi]; *Riippumaton Työläinen* 16.9.1931, ’Matti Kurikka’, J–K. [Jaakko Jalmari Jalo-Kivi].

- 55 Vrt. Soikkanen 1961, 160; Ahlbäck 1985, 52.
- 56 Pollari 2021, 110–115.
- 57 Lainaukset Valon Airuen kadonneesta pöytäkirjasta, lainattu: Ervast 1903. Valon Airuesta/Teosofisesta Kirjakaupasta ja Kustannusliikkeestä yleisesti ks. Pohjanmaa 1937, 22–27.
- 58 Ervast 1903.
- 59 Vrt. Leskelä-Kärki & Harmainen 2021, 12.
- 60 Harmainen 2020, 108.
- 61 Pohjanmaa 1937, 23, 26.
- 62 Valon airuen perustavassa kokouksessa toimikuntaan valittiin Soldan, Palomaa, jo edellä mainitsemani suutari Sampo, kaakelityöntekijä August Aaltonen ja vesijohtotyöntekijä Frans Sippola. Jo ennen toiminnan alkua Soldan erosi ja toimikuntaan liittyivät Ervast, Reinikainen ja metallityöntekijä K. O. Henriksson. Ensimmäiseksi puheenjohtajaksi valittiin räätäli Reinikainen, varapuheenjohtajaksi Aaltonen, rahaston- ja varastonhoitajaksi Sippola ja pöytäkirjuriksi Ervast. Reinikaisen matkustettua Amerikkaan puheenjohtajaksi valittiin Sampo ja uudeksi jäseneksi Ramstedt. Kaksi kuukautta myöhemmin myös Sippola lähti Amerikkaan ja hänen tilalleen toimikuntaan ja uudeksi rahaston- ja varastonhoitajaksi valittiin fajanssityöntekijä F. A. Johansson. Lokakuussa myös Henriksson luopui jäsenyydestään ja hänen tilalleen valittiin peltiseppä Antti Tallgren. Tämä katsaus pohjautuu Ervastin (1903) kuvaukseen toimikunnan ensimmäisestä työvuodesta. Ervastin vain nimeltä mainitsemien henkilöiden ammatit ja siteet työväenliikkeeseen olen selvittänyt sanoma- ja aikakauslehdistä keräämiäni hajanaisten tietojen kautta.
- 63 *Työmies* 26.11.1901, Yleisöltä, O[tto] Reinikainen; *Vaatturi* 2/1902; *Työmiehen Illanvietto* 12/1903; *Helsingin Sanomat* 3.4.1914.
- 64 *Riippumaton Työläinen* 25.3.1931; ks. myös Sörnäisten Työväenyhdistyksen 20 vuotis katsaus, 11.
- 65 Varpio 2017, 85, 89, 98; ”elämäläisistä” yleisesti ks. Pollari 2009.
- 66 Ervast 1903.
- 67 1900-luvun alun Suomessa puhuttiin yleensä mannermaista puhetapaa seuraten ”spiritismistä”, mutta käytän kirjoituksessani tutkimukseen vakiintunutta angloamerikkalaista termiä ”spiritualismi”. Näiden termien ja käsitteiden historiallinen suhde ei ole yksioikoinen, mutta kirjoitukseni tarkoituksen kannalta ne voidaan ymmärtää synonyymisinä.
- 68 *Tietäjä* 11/1914, ”Toimittajalta”.
- 69 Jokipii 1937, 31–32. Vuonna 1907 lehti vaihtoi nimensä *Tietäjäksi*.
- 70 Laajasta kirjallisuudesta ks. esim. Braude 2001/1989; Monroe 2007; Kontou & Willburn (toim.) 2012; Guttierrez (toim.) 2015.

- 71 Holm 2016; Sohlberg 2016; Harmainen 2014a; Kaartinen 2020; Kaartinen & Leskelä-Kärki 2020; Leskelä-Kärki 2021.
- 72 Järvenpää 2016; Järvenpää 2017; Harmainen & Kempainen 2020, 32; Harmainen, Järvenpää & Kempainen 2021, 144–145.
- 73 Ervast 1980, 88–106. Spiritualismista Ruotsissa ks. Carleson & Levander 2016; Faxneld 2020, passim.
- 74 Esim. *Mitä on kuolema?* (Ervast 1987/1904) ja *Salatieteilijän sanakirja* (Ervast 1905); *Omatunto* 5/1905, 'Yliaistillinen maailma', Pekka Ervast.
- 75 Järvenpää 2016, 115–134; Järvenpää 2017, 206–208. Spiritualistien ja teosofien kiistojen alkuvaiheista ks. Lavoie 2012.
- 76 Erityisen selkeänä muotoiluna Ervastin kannasta ks. *Omatunto* 18/1906, 'Kysymyksiä ja vastauksia'.
- 77 *Spiritisti* 14/1910, 'Spiritismi ja teosofia', Jalo Kivi [Jaakko Jalmary Jalo-Kivi]; Jalo-Kivestä yleisesti ks. Järvenpää 2016; Järvenpää 2017; Harmainen, Järvenpää & Kempainen 2021, 144–145.
- 78 Järvenpää 2016, 31–32, 34.
- 79 Tämä on luultavasti typo ja sanan pitäisi olla monikossa.
- 80 *Elämä* 14.2.1906, 'Spiritismi', Jalo Kivi [Jaakko Jalmary Jalo-Kivi].
- 81 Sama.
- 82 Sama.
- 83 Vuoden 1906 kuvaus ja *Spiritistin* alaotsikko olivat muuten varsin lähellä ruotsalaisen spiritualistilehden *Efteråt*in alaotsikkoa: *Tidskrift för spiritism och därmed beslagade ämnen*. Ervastin ystävän Oscar Buschin toimittama *Efteråt* varmasti tunnettiin hyvin suomalaisten teosofien ja spiritualistien parissa. Ehkä se näyttäytyi Jalo-Kivelle ja muille lehtihankkeeseen osallistuneille jopa jonkinlaisena esikuvana. Busch oli Jalo-Kivelle sittemmin tärkeä opastaja spiritualismin maailmaan; Jalo-Kivi jopa suomensi erään tämän teoksen (*Mistä ja mihin?* [1911]): ks. Järvenpää 2016, 25, 69, 72, 123.
- 84 Järvenpää 2016; Järvenpää 2017.
- 85 *Omatunto* 12/1906, 'Teosofisen Kirjakaupan ja Kustannusliikkeen kolmas vuosikokous', V. V. [Väinö Valvanne].
- 86 Hän toimi muun muassa raittiusyhdistyksissä Liitto (esim. *Työmies* 11.2.1899) ja Ahti (esim. *Työmies* 13.1.1902) sekä Hermannin nuorisoseurassa (esim. *Työmies* 18.4.1903). Kansalaisjärjestäytymisestä yleisesti ks. esim. Sulkunen 1986; Stenius et. al (toim.) 1987.
- 87 Ks. myös Harmainen, Järvenpää & Kempainen tässä teoksessa.
- 88 Kempainen 2020; Harmainen, Järvenpää & Kempainen 2021, 139–145; ks. myös Harmainen, Järvenpää & Kempainen tässä teoksessa.
- 89 Miestutkimuksesta ks. esim. Markkola, Östman & Lamberg (toim.) 2014. Tässä kehotuksessa seuraan Antti Harmaisen (2010b; 2014b) aloitteita

esoteeristen liikkeiden ja maskuliinisuuden välisten suhteiden analysoimiseksi, mutta pyrin hänestä poiketen suuntaamaan huomion nimenomaan työväenluokkaisten miesten tapoihin elää uskonnollista mieheyttä.

Lähteet ja kirjallisuus

Arkistolähteet

Pirjo ja Seppo Aallon arkisto (<https://pekkaervast.net>)

J. V. Vilenius Pekka Ervastille 8.5.1900

Ervast, Pekka (1903): Valon airueen toimikunnan esim. vuosikertomus 1903

Työväen Arkisto (TYARK), Helsinki

Sörnäisten työväenyhdistyksen arkisto

Johtokunnan pöytäkirjat 1902–1903

Sörnäisten Työväenyhdistyksen 20 vuotis katsaus

Lehdet

Aamulehti

Elämä

Helsingin Sanomat

Omatunto/Tietäjä

Päivälehti

Riippumaton Työläinen

The Theosophist

Työmiehen Illanvietto,

Työmies

Uusi Aika

Vaatturi

Painetut lähteet

Ervast, Pekka (1987/1904): *Mitä on kuolema?* Kristosofinen kirjallisuusseura ry.

Ervast, Pekka (1905): *Salatieteilijän sanakirja.* Teosofinen kirjakauppa ja kustannusliike, Helsinki.

Ervast, Pekka (1980): *Teosofisia muistelmia.* Ruusu-Ristin kirjallisuusseura ry, Helsinki; Kristosofinen kirjallisuusseura ry, Tampere.

Palomaa, Veikko (1915): *Kohtalon koulussa.* Teosofinen kirjakauppa ja kustannusliike, Helsinki.

Tutkimuskirjallisuus

- Ahlbäck, Tore (1985): *Theosophy and Socialism in Finland: An Unsuccessful Coup d'Etat at the Beginning of the Century*. *Temenos* 21, 39–54.
- Ahlbäck, Tore (1995): *Uppkomsten av Teosofiska Samfundet i Finland*. Åbo Akademi, Åbo.
- Braude, Ann (2001/1989): *Radical Spirits: Spiritualism and Women's Rights in Nineteenth-Century America*. Indiana University Press.
- Carleson, Robert & Levander, Caroline (2016): *Spiritualism in Sweden*. Teoksessa Henrik Bogdan & Olav Hammer (toim.): *Western Esotericism in Scandinavia*. Brill.
- Dixon, Joy (2001): *Divine Feminine: Theosophy and Feminism in England*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Dorrien, Gary (2001): *The Making of American Liberal Theology: Imagining Progressive Religion 1805–1900*. Westminster John Knox Press, Louisville & London.
- Faxneld, Per (2020): *Det Ockulta Sekelskiftet: Esoteriska Strömningar i Hilma af Klints tid*. Volante, Stockholm.
- Gullman, Erik (2020): *Totuus on korkein hyve. Pekka Ervastian elämäkerta*. Ruusu-Ristin Kirjallisuusseura ry, Helsinki.
- Gutierrez, Cathy (toim. 2015): *Handbook of Spiritualism and Channeling*. Brill.
- Hanegraaff, Wouter J. & Pijnenburg, Joyce (2009): *Hermes in the Academy. Ten Years' Study of Western Esotericism at the University of Amsterdam*. Amsterdam University Press.
- Hanegraaff, Wouter J. (2012): *Esotericism and the Academy. Rejected Knowledge in Western Culture*. Cambridge University Press.
- Harmainen, Antti (2010a): Väinö Valvanne (1887–1919). Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. Luettu 18.11.2021.
- Harmainen, Antti (2010b): *Modernin mystikot. Teosofian ulottuvuudet Pekka Ervastian ja Eino Leinon maailmankuvissa 1902–1908*. Historian pro gradu -tutkielma, Tampereen yliopisto.
- Harmainen (2013): Naisteosofin Kalevala : kansallinen historiakuva, uskonto ja sukupuoli Maria Ramstedtin *Kalevalan sisäinen perintö* -teoksessa. Teoksessa Marja Jalava, Tiina Kinnunen & Irma Sulkunen (toim.), *Kirjoitettu kansakunta : sukupuoli, uskonto ja kansallinen historia 1900-luvun alkupuolen suomalaisessa tietokirjallisuudessa*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

- Harmainen, Antti (2014a): ”Kaikki voin kestää, voin elää, jos tiedän että hänet kerran vielä tapaan” – Spiritualismi ja teosofia sivistyneistön surutyön välineinä 1880-luvun lopulla. *Historiallinen Aikakauskirja* 112 (4), 381–392.
- Harmainen, Antti (2014b): Kuinka lemmen tulta hallitaan? J. H. Erkko, suku-puoli ja uskonto 1800-luvun lopulla. *Sukupuolentutkimus-Genusforskning* 27 (1).
- Harmainen, Antti (2018): ”The one and only true and salvational faith” – The synthesis of Kulturprotestantismus, German humanism and Western esotericism in Carl Robert Sederholm’s written work of the early 1880s. *Approaching Religion* 8 (1).
- Harmainen, Antti (2020): Teosofia. Teoksessa Tiina Mahlamäki & Nina Kokkinen (toim.), *Moderni esoteerisuus ja okkultismi Suomessa*. Vastapaino, Tampere.
- Harmainen, Antti & Kempainen, Mikko (2020): ”Paremmän sosialismin” asialla. Uskonnon ja sosialismin synteesi suomalaisessa työväenliikkeessä eduskuntavaaleista kansalaisyhteiskuntaan. *Historiallinen Aikakauskirja* 118 (1), 20–32.
- Harmainen, Antti & Järvenpää, Juuso & Kempainen, Mikko (2021): 1900-luvun alun luokkatietoinen esoteria Matti Kurikasta Hilja Pärssiseen ja Yrjö Kalliseen. Teoksessa Maarit Leskelä-Kärki & Antti Harmainen (toim.), *Uuden etsijät. Salatieteiden ja okkultismin suomalainen kulttuurihistoria 1880–1930*. Teos, Helsinki.
- Holm, Tea (2016): *Spiritualismin muotoutuminen Suomessa: Aatehistoriallinen tutkimus*. Helsingin yliopisto, Helsinki.
- Juva, Mikko (1950): *Suomen sivistyneistö uskonnollisen vapaamielisyyden murroksessa 1848–1869*. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki.
- Juva, Mikko (1956): *Rajuilman alla: suomalaisen kahdeksankymmenluvun synty*. WSOY, Porvoo.
- Juva, Mikko (1960): *Valtiokirkosta kansankirkoksi. Suomen kirkon vastaus kahdeksankymmentäluvun haasteeseen*. WSOY, Porvoo.
- Jokipii, A. E. (1937): *Teosofinen liike Suomessa. Historiaa, oppi ja arviointia*. WSOY, Porvoo.
- Jokipii, A. E. (1938): *Teosofian suhde työväenliikkeeseen Suomessa*. Eripainos Suomen Kirkkohist. Seuran Vuosikirjasta XXVI, 1936. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki.
- Järvenpää, Juuso (2016): *Jaakko Jalmary Jalo-Kivi. Spiritualismin esitaistelijan asema 1900-luvun alun Suomessa*. Historian pro gradu -tutkielma, Tampereen yliopisto.
- Järvenpää, Juuso (2017): Vainotun totuuden esitaistelija. Jaakko Jalmary Jalo-Kiven spiritualistisen identiteetin rakentuminen 1900-luvun alun Suomessa. *Historiallinen Aikakauskirja* 115 (2), 198–210.

- Kaartinen, Marjo (2020): *Spiritistinen istunto*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Kaartinen, Marjo & Leskelä-Kärki, Maarit (2020): Spiritualismi. Teoksessa Tiina Mahlamäki & Nina Kokkinen (toim.), *Moderni esoteerisuus ja okkultismi Suomessa*. Vastapaino, Tampere.
- Kempainen, Mikko (2017): Korkein olkoon kanssamme! Kirjailija Hilda Tihlä ja teosofia suomalaisessa työväenlehdissä 1910–1918. *Historiallinen Aikakauskirja* 115 (2), 184–197.
- Kempainen, Mikko (2020): *Sosialismin, uskonnon ja sukupuolen dynamiikkaa. 1900-luvun alun työväenliikkeen naiskirjailijat aatteen määrittelijöinä*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Tampere.
- Kontou, Tatiana & Willburn, Sarah (toim. 2012): *The Ashgate Companion to Nineteenth-Century Spiritualism and the Occult*. Routledge.
- Lavoie, Jeffrey (2012): *The Theosophical Society: The History of a Spiritualist Movement*. Brown Walker Press, Irvine.
- Leskelä-Kärki, Maarit (2021): Spiritualisti Helmi Krohn ja automaattikirjoittamisen mysteeri. Teoksessa Maarit Leskelä-Kärki & Antti Harmainen (toim.), *Uuden etsijät. Salatieteiden ja okkultismin suomalainen kulttuurihistoria 1880–1930*. Teos, Helsinki.
- Leskelä-Kärki, Maarit & Harmainen, Antti (toim. 2017): Historiallisen Aikakauskirjan teemanumero: moderni länsimainen esoteria. *Historiallinen Aikakauskirja* 2/2017.
- Leskelä-Kärki, Maarit & Harmainen, Antti (2021): Prologi. Teoksessa Maarit Leskelä-Kärki & Antti Harmainen (toim.), *Uuden etsijät. Salatieteiden ja okkultismin suomalainen kulttuurihistoria 1880–1930*. Teos, Helsinki.
- Markkola, Pirjo (2002), *Synti ja siveys. Naiset, uskonto ja sosiaalinen työ Suomessa 1860–1920*. SKS, Helsinki.
- Markkola, Pirjo, Östman Ann-Catrin & Lamberg, Marko (toim. 2014): *Näkömätön sukupuoli. Mieheyden pitkä historia*. Vastapaino, Tampere.
- Mela, Aimo (1956): *Pekka Ervast. Kirjailija – teosofinen tutkija – kristillinen mystikko*. Ruusu-Risti, Helsinki.
- Monroe, John Warne (2007): *Laboratories of Faith: Mesmerism, Spiritism, and Occultism in Modern France*. Cornell University Press.
- Nokkala, Armo (1958): *Tolstoilaisuus Suomessa. Aatehistoriallinen tutkimus*. Tammi, Helsinki.
- Owen, Alexandra (2004): *The Place of Enchantment. British Occultism and the Culture of the Modern*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Pikkusaari, Jussi (1998): *Vaikea vapaus: sosialidemokratian häviö kirkolle Suomen kulttuuritaistelussa*. Helsinki. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.

- Pohjanmaa, Atte (1937): *Suomen Teosofinen Seura 30-vuotias*. Teosofinen Seura, Helsinki.
- Pollari, Mikko (2009): Vihan ja sovun sosialistit. Teoksessa Anu-Hanna Anttila et al. (toim.), *Kuriton kansa. Poliittinen mielikuvitus vuoden 1905 suurlakon ajan Suomessa*. Vastapaino, Tampere.
- Pollari, Mikko (2010): Veikko Palomaa (1865–1933). Kansallisbiografia-verkojulkaisu. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. Luettu 18.11.2021.
- Pollari, Mikko (2021): *Ajattelu- ja puhettavat aatehistoriallisina käsitteinä. Työmiehen Illanvieton ja Amerikan Suomalaisen Työmiehen linjakeskustelut 1900-luvun alussa*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura. <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/329941>.
- Pulkkinen, Tuija & Sorainen, Antu (toim. 2011): *Siveellisyydestä seksuaalisuuteen. Poliittisen käsitteen historia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Saaritsa, Sakari & Selin, Sinikka (2016): Sivistyksen aamunkoit ja iltaruskot. Teoksessa Sakari Saaritsa & Sinikka Selin (toim.): *Työväki ja sivistys*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura.
- Sohlberg, Jussi (2016): Spiritualism in Finland. Teoksessa Henrik Bogdan & Olav Hammer (toim.), *Western Esotericism in Scandinavia*. Brill, Leiden.
- Soikkanen, Hannu (1961): *Sosialismin tulo Suomeen. Ensimmäisiin yksikamarisen eduskunnan vaaleihin asti*. WSOY, Porvoo.
- Soikkanen, Hannu (1967): Edvard Valpas. Teoksessa Hannu Soikkanen (toim.): *Tiennäyttäjät I*. Tammi, Helsinki.
- Stenius, Henrik et al. (1987): *Kansa liikkeessä*. Kirjayhtymä, Helsinki.
- Strube, Julian & Asprem, Egil (2020): *New Approaches to the Study of Esotericism*. Brill.
- Sulkunen, Irma (1986): *Raittius kansalaisuskontona. Raittiusliike ja järjestäytyminen 1870-luvulta suurlakon jälkeisiin vuosiin*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Sundström, Kimmo (2009): Alfred Bernhard Sarlin – agronomi, kirjailija, anarkisti. <http://ateistit.fi/uutiset/Sarlin.html>. Päivitetty viimeksi 19.8.2016. Luettu 18.11.2021.
- Turtiainen, Minna & Wahlroos, Tuija (toim. 2010): *Maaemon lapset. Tolstolaisuus kulttuurihistoriallisena ilmiönä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Treitel, Corinna (2004): *A Science for the Soul: Occultism and the Genesis of the German Modern*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Varpio, Yrjö (2017): *Suvun musta lammas. Herman Hesekeel Holmströmin elämä*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura.

- Von Boguslawski, Julia (2020a): Teosofinen ja antroposofinen liike Viipurissa. Teoksessa Ripatti, A. & Koivisto, N. (toim.): *Monumenteista tanssiaskeliin: Taiteiden ja kulttuurin Viipuri 1856–1944*. Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura ry, Helsinki.
- Von Boguslawski, Julia (2020b): Esoterian suhde tieteeseen. Teoksessa Tiina Mahlamäki & Nina Kokkinen (toim.), *Moderni esoteerisuus ja okkultismi Suomessa*. Vastapaino, Tampere.
- Von Stuckrad, Kocku (2005): *Western Esotericism: A Brief History of Secret Knowledge*. Equinox Publishing Ltd, London & Oakville.